

VERESÉG CANUDOSBAN

BÁNYAI JÁNOS

Márai Sándor *Ítélet Canudosban* című regényét Amerikában írta; ez áll a könyv végén: „Salerno, 1969.” Az író értő monográfusa – Szegedy-Maszák Mihály – szerint a regény Márai legjobb műveinek sorába tartozik, az *Egy polgár vallomásai* első kötete és a *Szindbád hazamegy* mellett a helye.

Szegedy-Maszák azt állítja, hogy „a polgár csakis akkor válhat művésszé, ha képes megtagadni magát”. Vagyis ha képes túllépni „a polgárra jellemző kézművességen, mesterségbeli tudáson, érvényt szerezvén annak a felismerésnek, hogy a művészetnek csakis előfeltétele a kultúra, maga az alkotás közömbös a kultúrával szemben”. Az *Ítélet Canudosban* és a másik két regényben Márai Sándornak „sikerült megtagadnia magát”. Nem volna hát nyoma a „kézművességnek”, a „mesterségbeli tudásnak” ezekben a regényekben? És ezért alkotják a legjobb művek sorát? Szó se róla, hiszen a kultúra, aminek része a kézművesség, a mesterségbeli tudás is, nemcsak előfeltétele, hanem *nélkülözhetetlen* előfeltétele a művészetnek, ha a polgár művészetéről beszélünk. A polgár nem teszi félre a kultúrát az alkotás javára. A kultúrában az alkotás értelmét láttatja, az egyetlen igazi esélyét a művészi kifejezésnek. A megformálás – a regényírás – a kézművességnek és a mesterségbeli tudásnak a függvénye. Mégiscsak *kell*ett a kézművesség és a mesterségbeli tudás, hogy Szabó Lőrinc megírhatta *A huszonhatodik év* szonettjeit. Az alkotás ezek nyomán fényelt fel. És minél inkább felfénylik az alkotás, annál inkább homályba kerül a polgár művészetében részt vállaló kultúra, ám nem tűnik el, nem kerül zárójelbe. Ott paráznál az alkotásban, mint állandó hőforrása a művész – a polgár-művész – leküzdhetetlen lelkifurdalásának és feszélyezettségének a mindent a spontán megnyilatkozástól, a közvetlen és „őszinte” feltárulkozástól és önfelmutatástól váró művészek (és olvasók) körében. Mert az utóbbiak vannak előnyben és többségben. A polgár-művész lelkifurdalásának és feszélyezettségének kifejezés módja ezért az *ironia*. S ennek is leginkább az „önironiának” tartott változata. Az ironia

jelenti azt a felismerést, amiről Szegedy-Maszák beszél, hogy „az alkotás kö-zömbös a kultúrával szemben”.

Egy kivételes írói pozícióban született tehát az *Ítélet Canudosban*. Az író – a polgár-művész – kultúrát destruáló pozíciójában. Mikor kilépett lehatárolt polgári személyisége és vilásképe keretéből. S ahová ezzel a lépéssel eljutott, ott az ironiával és a destrukcióval találkozott. A kultúra feladásának anarchiá-jával. A kettő között nem választott, nem is választhatott. A választás és a döntés a kultúra keretein túl, ott, ahol az „alkotás” lakozik, nem az író dolga. Se az olvasóé, se a kommentátoré. Legfeljebb a nosztalgia nyomait hagyta a műben az író, a visszavágyódását egy másképpen berendezett és másképpen felépített kultúrába.

Márai Sándor az *Ítélet Canudosban* egész felépítésében és irodalmi gondolatmenetében a kultúra keretein túllépő polgár ironikus önarcképét rajzolta meg, és ennek az önarcképnek a háttérét festette át a nosztalgia, a kultúra utáni vágyakozás színeivel. Ami egy pillanatra sem jelenti azt, hogy akár a kul-túra, akár a polgár ironikus-nosztalgikus nézőpontja megnyugtató lenne. Nem megnyugtató. Legfeljebb annyiban, hogy megmarad a kétely keretei között, és nem lép át az ítélezés, az ítéletmondás veszedelmes terepére. A kultúra fölé-nyének a hirdetése nem értékválasztás természetesen, mert nem megoldás, hi-szen a megoldás a kétely, a kételkedés (szellemi) pozíciójának a feladása len-ne. A kételkedő kívülállás és távolságtartás nélkül, ami a polgár művészeté-nek (is) minden bizonnyal nélkülözhetetlen előfeltétele, Márai írói pozíciója beomlana, és vele együtt a polgári műveltségnek nevezett (amúgy eléggé meg-rongálódott) szellemi építmény is. Márai Sándor nem húzza át magát az *Ítélet Canudosban* megírása során, s nem is teszi zárójelbe a műveltséget, csak egy – más műveitől, az *Egy polgár vallomásaitól*, a Szindbád-regénytől, a *Föld, föld. . .*-től – elkülönülő és elhatárolható elbeszélői nézőpontot kreál.

Mégpedig a harmadik személyű – kívülálló és távolságtartó – szemtanú né-zőpontját. Ez nem semleges látószög, mert a szemtanú egyben emlékező is, aki az emlékezés személyes módosítási gyakorlatát megőrzi. Az emlékező-szemtan-ú „névtelennek” mondja magát, és ötven év utatából írja meg a canudosi történetet. A *megírás* – az emlékezés – helyzetét Márai bőven ismerteti, mint-hogy (valószínűleg) igen fontosnak tartja. A névtelen szemtanú „csak kiskáplár” a canudosi vályogerőd ellen vívott hosszan tartó és mindent felperzselő háborúban, de részt vesz a háború befejezését bejelentő sajtóértekezleten, mert azon kevesek közé tartozik, akik írni tudnak, és azon ritkák sorába, akik angolul is beszélnek a braziliai őserdő e mindentől elzárt zugában. Kiskáplár-ként háborúzik, bár nem tudjuk, hogy tartott-e fegyvert a kezében, a sajtóérte-kezleten más elfoglaltság híján megfigyel, és azt mondja el a Sao Pauló-i Bib-lioteca Municipal „kisegítő könyvtárosaként”, ötven év múltával, amit ott ta-pasztalt, látott és hallott. A hosszan tartó háborúnak csak néhány órányi tör-ténetét mondja el, s ez a néhány óra is „háború utáni” óra, amikor már tisztá-zódott, hogy ki a győztes, és ki a vesztes, amikor Canudos már nem él, a canu-

dosiak elpusztultak, a győztes hadsereg néhány katonájára már csak az vár, hogy elvégezze a tisztogatást, a még lélegző canudosiak eltakarítását. Mit látott a sajtóértekezleten az írrok kiskáplár? Látta, hogy „milyen az erő, amiből később történelem lesz”, látta Bittencourt marsallt, aki a sajtó képviselőit tájékoztatta a Canudos ellen viselt győztes háború befejezése alkalmából, és aki „polgár volt, hivatalnok – új társadalmi tünemény ezen a vidéken”. Bittencourt „marsall volt, de nem volt katona; fegyvere nem volt, csak sétatotja és esőkabátja”. Azért nyerte meg a háborút, mert megszervezte a vadonban az utánpótlást. A fegyverek és harcok lármájához hozzátett valami csendesebbet, valami nem kimondottan katonait, az utánpótlást, amivel háborút lehet nyerni anélkül, hogy valaki katona lenne és volna fegyvere. Ezért a canudosi győztes katonák, köztük a szemtanú kiskáplár is, „szájtátva nézték” a fürdővízzel és fürdőkáddal utazó, sétatotos, esőköpenyes polgárt a vértócsáktól és temetlen hulláktól, szomjúhozó állatoktól büzlő braziliai őserdőben.

Bittencourt marsallal szemben a Canudost alapító és fenntartó Tanácsadó áll, akit a kiskáplár nem látott, a hadat viselő katonák közül se látott senki, s a canudosiak, akik (talán) látták, szinte semmit sem mondhatnak róla. Canudosban, ahol a Tanácsadó „egyszerre volt Próféta, aztán Hadvezér, Bíró és Pap, misztikus Főnök” az elszabadult civilizáció, az anarchiába torkolló vallási rajongás uralkodik, ezért volt tilos Canudosban a „magántulajdon és a kényelem”. Itt „a fanatikus próféta, Antonio Maciel” alakított ki egy közösséget, amelynek Rendjét – a misztikus anarchia rendjét – minden canudosi feltétel nélkül elfogadta és betartotta: „Ez a »kereszténység«, amely itt vérben és büzben, vagyontalanságban és elmebajos öhkívületben létezett, nem tűrt semmit, ami a különféle civilizációk általános megegyezése szerint megkönnyíti vagy éppen megszépíti az életet. De azt sem tűrte, amit primitív népi közösségek »művészet«-nek neveznek.” A canudosiak „lakásodúkbán” laktak, amelyekből néhány háromszínynyomásos szentképen, oltárgyertyákon, „ügyefogyott, fából vagy csontból faragott, kezdetleges fancsali Szent Antalokat és csiricsáréra mázolt Szűz Máriákat” ábrázoló kegytárgyakon kívül semmi sem került elő. Előkerült viszont, amikor a katonák megmotozták a Tanácsadó (vélt) tetejét, néhány jegyzetfüzet, melyekbe a Tanácsadó „konyha-portugál” nyelven fogalmazta meg „kótyagos jövendöléseit”. A Tanácsadó a canudosi írástudatlan rajongókkal együtt hitt a „Betű mágikus” erejében, és abban is, hogy az élet örökös készenlét csupán a nagy Útra, ami az Égbe vezet, a „pusztulásból a Túlvilágra”. A szemtanú kiskáplár magával vitt a sajtóértekezletről egyet a Tanácsadó rongyos füzetek közül, ötven éven át őrizgette, s ez idő alatt, mint ha benne is megszületett volna valami rejtélyes vonzódás „a Tanácsadó kerge próféciai” iránt. Akárhányszor előkereste az elmúlt évek során a próféta „sárgult jegyzetfüzetét”, nem tudta igazából kinevetni „ezt a bolondot”, aki „Brazília egyik sötét északkeleti szögletében, a vadonban – azt hitte, őt is kiválasztotta magának az Isten. . .”

Brazília „sötét, északkeleti szögletében”, Canudosban, két rend áll egymás-

sal szemben: a marsall képében a királyságot felváltó köztársaság fémjelezte „Rendszer ügyködése”, a Tanácsadóban pedig a civilizáció hiányán felháborodott misztikus rajongás városi rendje. Az egyik a józan észre épül, a másik a rögeszmére. A szemtanú emlékezete szerint, amikor a marsall megérkezik a sajtóértekezletre, ott vannak már a meghívottak is mind, hirtelen csend kerekedik, és a szemtanú ebben a „szorongásos pillanatában együgyű, bárgyú módon sajnálkoznék, hogy vége az Őrületnek. És ugyanakkor szomorúságot és félelmet is éreztem, mint aki fél, hogy most megszólal a Józan Ész – és ez veszedelmes is lehet. Mert az Őrület borzalmas, de van benne valami emberszabású, eleven Rendetlenség. Mindabban, ami a marsall érkezése pillanatában elkezdődött, nem volt már semmi más, csak egy Rendszer ügyködése.” Ez a két világ áll szemben egymással Canudosban a háború végén: a vészjósló józan ész és a borzalmas, mégis eleven őrület világa.

Ebből a szembenállásból született a Történelem, gondolja, ötven év múltán, az emlékező szemtanú. Ezt gondolta akkor a háborúban győztes marsall is. Nem akármilyen büszkeséggel és göggel. A győztesek büszkesége és gögje hártatlan. Ezt mondja „váratlan ünnepélyességgel” Bittencourt: „Írják meg, amit láttak, fiatal Köztársaságunk elhozta ide a vadonba a demokrácia diadalmas eszméinek zászlaját.” És azután még hozzát teszi; „A demokrácia nagy feladata lesz, hogy kiirtsuk a műveletlenséget, minden emberi gonoszság melegágyát.” Előre betanult szöveg ez, a győztes fölényével elmondott nyilatkozat. Csakhogy nem kíséri a várt tetszésnyilvánítást. A marsall kénytelen nyelni egyet. S akkor közbeszól egy „lompos kis ember”; „hangosan” és „szigorúan” ezt mondja: „A demokrácia azzal kezdte el a műveletlenség kiirtását, hogy kiirtotta a műveletlen embereket.” A két nyilatkozat mögött, a sötétben, Brazília. A lerombolt Canudos. A tanácsadó levágott feje, amit rummal telt edényben őriznek, és – ha szükséges – felmutatnak. Aki mindenben kételkedik, s aki olyan szigorúan lehűtötte a marsall fölényét: Euclides da Cunha. Ekkor éppen újságíró, később majd Brazília történetének megírója, díszes kötetekben kiadott művek szerzője, akinek Canudos-történetét a „kiszélesítő könyvtáros” többször fellapozta. Márai Sándor is ebből a könyvből ismerte meg Canudos történetét, amit a regényhez írt Jegyzet szerint „harmadszori nekigyürkőzésre” tudott csak „végigolvasni”.

Euclides da Cunha megjelenése a regényben mindenképpen fordulópont. Amit a regény az ő megjelenéséig elmondott, a józan ész és az őrület szembenállása, a műveletlenség kiirtása a műveltség nevében, az őserdő sötét világának az eltiprása, mind a történelembe tartozik, és ott van Euclides da Cunha „vastag bőrkötéses” könyveiben: „Ezekben a könyvekben, sokszázezer szó változatában, olvasni lehet mindazt, amit a szerző akkor egyetlen szóval jelölt meg: »Brazília.«” A szemtanú-emlékező kiskáplár csak da Cunha megjelenése után kezd bele az „igazi” történet elmondásába. Ő azt mondja el, amit a maga módján megélt, „és amit Euclides da Cunha már nem írt meg, mert nem volt ott, amikor megtörtént az, amiről most írok”.

A regény innen kezdődően kilép abból, ami a történelemben tartozik, már nem a történelemíró „témájáról” beszél, már nem arról a Brazíliáról, aminek mint fiatal Köztársaságnak kellett a canudosi győzelem.

Egy különös párbeszédet hallgat végig a szemtanú, a jelenlévők közül csak ő érti, mert angolul folyik a beszélgetés, mégpedig a marsall és egy canudosi lakó közötti párbeszédet. A marsall katonái, miután az újságírók már elmentek, bejelentik, hogy három fogoly érkezett Canudosból, üzenettel a Tanácsadótól. A Tanácsadó tehát nem pusztult el? A fej, amit a rumosfazékból felmutattak, nem az ő feje lenne? A marsall magához hívhatja a foglyokat, akik közül a nő fürdővizet kér tőle, s miután előkerült a gumikád meg a fürdővíz, a nő beszámol Bittencourt-nak Canudosról, a Profétáról, a maga életútjáról is, arról, hogy miként került a sárvárosba, és milyen metamorfózison esett ott át. A nő egy másik földrészről érkezhetett, csillogó világvárosból. A férje után nyomozva jutott el Canudosba. A férj sikeres orvos volt a világvárosban, és egy napon, anélkül hogy bármilyen nyomot hagyott volna maga után, útra kelt. Canudos irányába. Canudosban aztán orvosként működött, de ott senkit sem kellett gyógyítani, mert ott „az élet kiszáradt minden szerves anyagból, húsból és növényből”. Az asszony már a férj halála után érkezik a sárerdőbe, csak a vackát találja meg az orvosnak, meg a gyógyszerrel teli táskát. S ekkor vele is megtörténik az, ami mindenkivel, aki Canudosba lép. S amit maga Bittencourt marsall is átérez, amikor meghallja, hogy a foglyok a Tanácsadótól hoztak számára hírt; a marsall – és azok, akik Canudosba kerültek – „olyan változáson esett át, mint mikor az emberek megélik az élet nagy meglepetésének a pillanatát: nem tudják pontosan, mi történik, de megértik, hogy ez a pillanat, amikor az a valaki, aki eddig voltak – aztán mindenfajta szerep, amit életükben játszottak – egyszerre eltorzul, megváltozik, – mintha a személyiség grimaszt vágna”. Mindenki vár erre a fordulatra, gondolja a szemtanú emlékező, és van, aki meg is éli. A nagyvárosi civilizációból, a sikeres orvosi karrierből, a bőségből kilépő férj, majd az őt követő asszony a személyiségnek ezt a grimaszát éli meg: nem az utópia országába kerülnek, s nem is az antiutópiáéba, hanem abba a világba, ahol „a Tanácsadó, a braziliai vadonnak ez a vajákos Egyszarvúja él”. A braziliai vadonnak ebben a sötét csücskében „a káoszon belül szigorú rend volt, mert aki megérkezett Canudosba, hamar megértette, hogy nem egy új társadalomba érkezett, hanem egy másik életbe. . . Egy világba, ahol az életnek is, a halálnak is más értelme van, mint máshol, ahol van álam. . .”

Az emlékező szemtanú, aki szóról szóra idézi a marsall és a fogoly nő párbeszédét, végül – Bittencourt-ral együtt – már nem azt akarja tudni, „mi van a Tanácsadóval”, hogy az üzenete erről a világról vagy a Túlvilágról érkezett, mert „mintha ez már nem is lenne fontos”, hanem azt szeretné megtudni, „mi történik egy emberben, aki egy napon kilép onnan, ahol addig »otthon« volt, és aztán – minden következménnyel – elmegy valamilyen Canudosba?. . .” Hány ilyen Canudos van a világban, hány ilyen őserdő, ilyen sötét Brazília, s ki

az, aki előtt feltárul „valamilyen Canudos”? Ezt már nem a Történelem kérdezi. Erről Euclides da Cunha már nem beszél, ő történelmet ír, nem a csillogó nagyváros és a sárból összetakolt Canudosok között mindenkor választani kényyszerülő ember történetét írja. „Van valami az emberben, ami erősebb, mint a Hatalom”, ezt mondja az emlékező szemtanú, és ezt érti meg talán a marsall is „a Rancho do Vigario elnevezésű tanyaépületben, 1897. október 5-én, délután öt órától este kilenc óráig”. Ezt jegyzi fel a szemtanú – ötven év távlatából – ahogy tudja. Más egyébre nem emlékszik Canudosból.

Mi az, amire emlékezik? A nem látható, a titokban maradt Brazília? Az összes „Amerika-felfedezés”? Ami mindig a műveltség és a demokrácia hirdetését kiabálja el, közben meg irtóhadjárat valami legyőzhetetlen, az eleven káosz, a mindenkor visszatérő örület, a sötét szenvedélyek, a pótolhatatlanul emberi borzalom ellen? Esőköpennyel, sétabottal, furdókáddal.

A regény ebben a párbeszédben lép ki a történelem és a kultúra kereteiből. Innen kezdődően „alkotás”, amely „közömbös” a kultúrával szemben. Amikor már nincsenek jelen a történelemírók. Amikor megvalósul valami, amihez semmi köze az írott vagy mondott történelemnek. Amikor elhangzik az örök kérdés és dilemma, hogy hol van Canudos, hol tűnik fel ismét a Tanácsadó, mikor szólal meg ismét a vajákos kiválasztottak eljövételét vagy visszatérését meghirdető ezüstharang.

Márai Sándor nem mond ítéletet az *Ítélet Canudosban* című regényben. Mindent homályban hagy, mert ami lényeges, az mindig is homályban marad. De van valami, ami mégis létező és evidens. Az a fundamentális létélmény, amit az *Ítélet*. . . megfogalmaz. Hogy a kultúra végül is esendő, miként az ember is az, amikor a világa két részből áll: abból, amit a történelemíró Euclides da Cunha írhatott meg „sokszázezer szó változatában”, és amit a Biblioteca Municipal „kisegítő könyvtárosa” ismerhetett meg a fogoly nő és a marsall párbeszédében. A fogoly nő már lemondott a józan észről. A marsall éppen most hirdeti. Közben meg mindkét választás mögött a szenvedés, a halál, a kiirtás veszedelme. Márai Sándor regénye felépítésében és elrendezésében is ezt a kétarcúságot mutatja. A regény két egymásra vetített része, a történeti és a nem-történeti, a két egymással szemben álló világ, a marsallé és a Tanácsadóé, a dialógust folytatók dichotómiája, a marsall és a fogoly nő szembenállása mind ezt a kétarcúságot fogalmazza meg. Miként az is, hogy van valaki, aki történelmet ír, és van valaki, aki regényt. S a kettőnek nincs szüksége az összehangoltságra. Mert a történész Canudos legyőzését írta meg, a regényíró meg regényt írt, aminek a tárgya a történelem és a kultúra, ő maga viszont – a regény – alkotásként a kultúra része, vagy maga a kultúra. Amin mit sem változtat az, hogy a polgár kultúrájác. A polgáré, aki lelkipurdalást érez, és feszélyezett, és mindig vesztes a spontánnal, az ösztönössel, az örülettel, a történelemmel szemben.

Az *Ítélet Canudosban* mint regény azért tartozik Márai Sándor legjobb művei sorába, mert a történelemcsináló Bittencourt marsallal és a Túlvilágot hir-

dető Tanácsadóval ellentétben nem hozza meg az ítéletet. Az ítéletmondás nem az ő dolga. Nem a regényíró dolga. A regény és a regényíró dolga, hogy a „kézügyesség” meg a „mesterségbeli tudás” révén, valamint az „alkotás” jegyében, regény legyen.

Márai Sándor amerikai éveinek igazán értékes dokumentuma az *Ítélet Canudosban*. Mert Amerikáról beszél, Amerika felfedezéséről, a mindenkor megismétlődő Canudos-élményről, de közben, ami itt most azt jelenti, hogy mindenekelőtt, regényt mond, regényben beszél. A regényíró is, mint a költő, Nemes Nagy Agnes tanúsítja, a világ gondjait mondja, de ezzel együtt regényt mond. A „kultúrát” dokumentálja. Amin „túllépett”.